

УДК 81'37+811.161.1:811.161.2'373.7

ОПОЗИЦІЯ ЛЕГКИЙ – ВАЖКИЙ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ

Левченко О.П.

Вступ до проблеми. Витоки сучасної лінгвокультурології сягають етнології XIX ст. та контрастивістики, початком останньої за кордоном вважають появу в 1957 р. праці Р. Ладо "Лінгвістика поверх кордонів культур" [див.: 2, с. 6]. Ю. Степанов і С. Проскурін вважають, що "традиція аналізу мови та культури як феноменів, наділених однією і тією ж концептуальною формою, зароджується у другій половині XIX ст. у працях Макса Мюллера й Адальберта Куна, які виходили з презумпції нерозмежованого ядра мовних і культурних (міфологічних) тем", а також зазначають, що цю лінію продовжують праці Е. Кассіра [11, с. 25]. Однак історія контрастивних чи лінгвокультурологічних, за сучасним розумінням терміна, досліджень в українському мовознавстві почалася значно раніше (зокрема, із праць О. Потебні). Якщо розглядати лінгвістичні дослідження в ширшій перспективі, то О. Потебня "упригол підійшов до тих питань, які поставила американська когнітивна антропологія (Ф. Лавнсбері, Д. Гаймз, К. Пайк) щойно яких тридцять років тому" [5, с. 5]. Власне й теорію метафори, запропоновану представниками когнітивного підходу, зокрема Дж. Лакоффом та М. Джонсоном, можна сприймати як переклад на мову сучасної науки ідей О. Потебні. Дж. Лакофф і М. Джонсон стверджують, що наше звичайне використання мови значною мірою структурно зумовлюють метафоричні та метонімічні принципи [15-17]. Свого часу О. Потебня писав: "як душа і життя, так і конкретні прояви життя: голод, спрага, бажання, любов, печаль, радість, гнів – народ уявляв як вогонь і зображав у мові як вогонь" [9, с. 9]. Досліджуючи вербалізацію тих чи інших концептів у певній мові, вчені намагаються виокремити метафоричні принципи, за якими відбувається вербалізація, показати, в термінах яких сутностей здійснено метафоризацію. Сьогодні наголошують на значущості етимологічної інформації для лінгвокультурологічних студій, наприклад, в межах російської [1, 19] та польської етнолінгвістики [14]. У цьому сенсі важливою видається така заувага О. Потебні: "...разом з лексичним зростанням мови затемнювалось первинне враження, виражене словом... <...>...власний смисл слова підтримується в пам'яті народній зіставленням цього слова з іншим, яке має подібне до нього основне значення. Звідси постійні епітети й інші тавтологічні вислови, наприклад, *белый свет, ясный-красный, косу чесать, думать-гадать*" [9, с. 5]. Раз зауважена ознака, яка стала підґрунтям номінації не губиться, саме вона продовжує втілюватися в метафорі, підтримуватися метафорою.

Мета цієї праці – дослідити фразеологізацію концептосфер на основі опозиції **легкий – важный** та визначити репертуар прототипів / символів для зазначених атрибутів, зіставити їх оцінність як у різних мовах, так і в межах певних концептосфер однієї й тієї ж мови.

Актуальність. Опозиція **легкий – важный** не входить до переліку архетипних протиставлень (див. [3, с. 63-185]). Параметр "легкості – важкості" у прямому значенні виявляється релевантним під час оцінювання різних предметних чи речовинних сутностей, відповідно й еталонною є низка об'єктів, належних до певних суперконцептів. Наведені усталені порівняння з експлікованим атрибутом **легкий** однаково можуть стосуватися як і реальних, так і абстрактних об'єктів: укр. *легенький, як пір'інка; легке, як пір'я, як пух; легкий, як перо, як вітер; легкі, як вітерець*; рос. *легкий как пух, лебяжий пух, пушинка, пёрышко, как вата, хлопчатая бумага, пена, как лист, как воздух, дым, туман, как мотылёк, бабочка*; біл.

ОПОЗИЦІЯ ЛЕГКИЙ – ВАЖКИЙ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ

лёгкі, як пёрка, як пух лебядзіны, як гусіны пух, як вецер; пол. *lekki jak pajęczyna, jak piórko, jak puch, jak mgielka, jak pianka, jak ptak, jak ptaszek*; *lekka jak motyl, jak sen, jak wiatr; lekki jak dmuchawiec; lekka jak chmurka*. Атрибут **важкий** приписано: укр. *важке, як каменюка; тяжке, як оливо; важкі як ртуть, як мури кам'яниці, як свинець, як гирі, як жорна*; рос. *тяжелый как олово, свинец, ртуть, как чугу́н, будто налитый свинцом, как (пудовая, двухпудовая) гиря, как вериги, будто каменный, как валуны, как булыжник* (про речовинні сутності); *тяжелый как свинец, как камень, мельничный жернов, как угар от вчерашнего хмеля* (про думки, почуття); *біл. цяжкі, як камень, як жалеза, як мрамур, як стопудовы камень; цяжкая, як свінец, як пудовая гіра*; пол. *ciężki jak cholera, jak kamień, jak glaz, jak ołow, jak słon*. Щодо вербалізацій, які стосуються непередметних концептів, то особливу активність виявляє атрибут *важкий*, що можна пояснити переважно негативною його оцінністю, а, як відомо, фразеологія тяжіє до детальної дискретизації саме негативного реєстру людських почувань, бо ж позитивне сприймається як норма.

Досліджено, що психічні процеси осмислено як силу (часто стихію – вогонь, воду, вітер), як артефакти (психіку – як машину, ламкий предмет) [7, с. 410, 411]. Фразеологічні одиниці, які стосуються психічних станів, творяться в межах метафори СТАН – ЦЕ СИЛА, ЩО ВПЛИВАЄ. Невипадково укр. *туга гнітить*. Л. Полюга, аналізуючи розвиток значення слова *туга* в українських писемних пам'ятках XIV–XVII ст., зазначає, що, окрім значень 'сум, смуток', 'печаль, скорбота', 'біль, жаль, мука', 'бажання, прагнення', 'страх, лихо, нещастя', "в одному із контекстів XVI ст. *туга* вказує на силу, напругу" [8, с. 20]. Можливо, зіставна метафора лежить в основі творення слова *мука* («...дієслово **mek-*, що означало "давити, м'яти щось намочене" [8, с. 40, 41]). Під час дослідження концептуалізації емоцій у парі російська – німецька мови виявлено, що у російській мові яскравішим є "колірне" і "смакове" осмислення емоцій, специфіка полягає у використанні концептів Душа і Серце, емоції пов'язуються з поняттям важкості, присутній соматичний опис емоцій у гіперболізованій формі; у німецькій мові емоційні концепти мають такі властивості: пошук для переживання позитивних емоцій, прагнення уникнути переживання негативних емоцій, вказівка на способи позбавлення від них [6, с. 116, 117]. Власне нас цікавитимуть фразеологічні концепти, вербалізацію яких здійснено на основі інтеграції з концептуалізованою ділянкою «легкості – важкості», яка передусім стосується тілесного досвіду. М. Якубович зауважує різну оцінність складових опозиції *легкий – важкий*, яку вони транслюють у метафорі в межах певних концептуальних просторів: щодо соціальної сфери, то вербалізації, пов'язані з ідеєю легкості, мають негативну оцінність, а в полі емоцій тягар – це щось погане, і навпаки, «легкий може бути підставою почуттів, оцінюваних позитивно. Прикладом такого почуття є *ulga* < прасл. **ulga* – парадигматичний дериват від **ulžiti* 'зробити легким'» [14, с. 177]. Раніше про це писав Ф. Янковський, аналізуючи етимологію фразеологізму біл. *даць пользы каму* 'дапамагчы, аблегчыць (становішча, стан)': одного кореня з *польза* 'ільгота, палёгка, палягчэнне, аблягчэнне' [13].

Масмо низку фразеологізмів з експліцитними атрибутами: укр. *легко (добре) на душі, на серці* – рос. *легко на душе, на сердце*; укр. *тяжко на душі кому, в кого* – рос. *тяжело на душе; укр. з легким сердцем* – рос. *с лёгким сердцем* – пол. *z lekkim sercem*; укр. *з важким (нелегким) сердцем* – рос. *с тяжёлым сердцем* – пол. *z ciężkim sercem*, в яких використано символи *серце* та *душа* як центри емоцій. Метафору негативна ЕМОЦІЯ – ЦЕ ТЯГАР втілено у фразеологізмах (з експлікованою концептосферою Тягар та неексплікованою): укр. *душа несе тягар* чия; *тягар ліг (упав) на серце (на груди) кому, чие (чий)*; *аж вага з грудей спала; гнітити серце (душу); відлягло (відійшло) від серця (від душі, на серці, на душі)* у кого, кому. Атрибут **важкий** традиційно приписують **каменю**, саме тому кам'яні об'єкти символізують ідею важкості, зокрема у досліджуваних мовах: укр. *давити каменем [на серце (груди)]* – рос. *как камень лежат на душе [сердце]* – біл. *камень на душэ (серцы) ляжыць* – пол. *coś komuś*

kładzie się, leży kamieniem na sercu, uciska kamieniem serce, duszę; kamień komuś przygniata serce; укр. *здіятати / здіянати (зняти) [важкий] камінь (тягар) з серця (з душі)* – рос. *словно камень с души [плеч, сердца, груди] свалился у кого* – біл. *каменне з душы (серця) звалілася* – пол. *kamień spadł komuś z serca; zdjęć komuś kamień, ciężar z serca*; укр. *камінь на шиї (на шию) кому, для кого* – рос. *как камень висеть, виснутъ на ком, у кого* – біл. *камень на шыі* – пол. *być komuś kamieniem u szyi*. Метафору **ОБОВ'ЯЗОК – ЦЕ ТЯГАР, НОША** втілено також через символ **гори** як великої кількості: укр. *як гора з плечей (з пліч) звалилася (спала, впала, зсунулася, зійшла) / звальюється (падає, зсувається, сходить) у кого, кому* – рос. *словно гора с плеч <свалилась> у кого*.

У досліджуваних ФС існує низка фразеологізмів, що стосуються вправності і так званої фортунальної сфери, із соматизмом **рука**, який теж дістає атрибути **легкий**: укр. *легкий на руку; легка рука у кого, чия* – рос. *лёгкая рука у кого, лёгкий на руку кто* – біл. *лёгкая рука; лёгкий на руку* – пол. *robić coś lekką ręką*. У мсжах цих концептосфер атрибут **легкий** транслює переважно позитивну оцінність. Однак зовсім інше значення і відповідну оцінність має атрибут у фразеологізмах рос. *делать на <лег>-кую руку – робити абияк (на спіх, на швидку руку, на швидку руч); работа на <лег>-кую руку – швидка работа* [10, т. 2, с. 405]. Одиниці з антонімічним компонентом **важкий** не утворюють в українській та російській мовах антонімічної пари з наведеними вище: укр. *важка рука чия, у кого* ‘хто-небудь може дуже боляче вдарити’ [4] – рос. *тяжёл на руку кто, на відміну від польської мови (ciężka ręka ‘ręka bijąca mocno’; ‘twarde, surowe rządy’; ‘ręka niezręczna, niewprawna w czymś’* [18]). У білоруській мові функціонує одиниця *ліхая (нядобрая) рука ў каго* ‘пра таго, хто не прыносіць поспеху, удачы, шчаслівага зыходу’ [13], яка є антонімом до біл. *лёгкая рука*. Словосполуки теж стосуються сфери удачі: укр. *лиха (важка, гірка) година* – пол. *ciężkie czasy, zysie; ciężka droga, praca; los ciężki do zniesienia*. Фразеологічні одиниці з соматизмом **ноги** та атрибутом **легкий** вербалізують фізіологічну характеристику людини – **прудкий**: укр. *легкий (швидкий, прудкий) на ноги* – рос. *лёгко (скор) на ногу (на ноги)* – біл. *лёгкий (лёгенький) на нагу (ноги)*. Особливості характеру людини вербалізовано одиницями: рос. *<лег>-кий на язык* – а) *язикатий, слизькоязикий*; б) *говіркий, балакучий, балакливий* [10, т. 2, с. 405] – біл. *лёгкий (лёгенький) на язык* – укр. *легкий на слово*. Наведені приклади є свідченням того, як відбувається декілька метафоричних процедур: символи, що попередньо виникли на основі метонімії, залучаються до фразеотворення. Структурна модель **легкий на + символ** виявляє фразеотворчу активність: рос. *лёгко на подъём* – біл. *лёгкий (лёгенький) на пад’ём*; рос. *лёгко на помине* – біл. *лёгкий (лёгак) на паміне*; рос. *<лег>-кий на слёзы* – тонкосльозий, тонкосльозка [10, т. 2, с. 405]; укр. *легкий на гроші 2*) ‘недорогий, порівняно дешевий’ [4].

Хліб символізує їжу, найнеобхідніший засіб для існування, роботу чи заробіток: укр. *легкий хліб; сидати на легкий (на легкий) хліб*. Інтуїтивно відчувається, що в цій концептосфері **легкий** має негативну оцінність, бо в межах досліджуваних лінгвокультур позитивно оцінено *працю саме в поті чола*: біл. *цяжкі хлеб* ‘жышцё з цяжкаю працаю’. «Пахадзіў у кузню: “Цяжкі хлеб”. І шукае лягчэйшага хлеба. Усё яму каб лёгкага хлеба. А каму цяжэйшы хлеб? Лянуецца. Дзе такому толк?» [13] – пол. *ciężki kawałek chleba*. Аналогічно: укр. *легкий на гроші 1*) ‘той, кому гроші дістаються без затрати великих зусиль’ [4]; укр. *легко зароблені (легкі) гроші; незагорьовані гроші* – рос. *легкие деньги*. Саме у фразеологізмах, збудованих за моделлю *ознака + об’єкт* (переважно прикметник + іменник), іменник здебільшого є символом, а ознака модифікує значення.

Негативної оцінності атрибут **легкий** набуває стосовно поведінки: рос. *женщина (дама, девица) лёгкого поведения* – укр. *жінка (дама, дівчина) легких звичаїв; повія* – пол. *kobieta, dziewczyna lekka a lekkich obyczajów*. У білоруській фразеологічній системі: біл. *лёгенький Петрачок* ‘празмерна даверлівы, паслухмяны’ [12, с. 76]; пор. рос. *легкодум* – укр. *легкодум, гонивітер <...>, лежковажна (полегка) людина* [10, т. 2, с. 406]. Міфологічні уявлення відбилися у вітанні до того, хто щойно помився в бані рос. *С лёгким паром!*, а також у

ОПОЗИЦІЯ ЛЕГКИЙ – ВАЖКИЙ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИСТЕМАХ

польських недобрих побажаннях *ciężka cholera, do ciężkiej cholery, do licha ciężkiego*. Біблійні ремінісценції маємо в одиницях: укр. *нести свій (тяжкий) хрест* – рос. *тяжёл крест, да надо несть; во все тяжкие (во вся тяжкая)*.

Висновки. Отже, серед концептосфер, які вербалізовано в термінах “легкості – важкості”, окрім соціальної (Праця, Обов’язок) та емоційної (Туга, Смуток тощо), виокремлених М. Якубович у польській мовній картині світу, існує низка вербалізацій, певним чином дотичних до згаданих. Насамперед, це сфери, що стосуються ментальних, фізіологічних, особистісних характеристик людини. Репертуар об’єктів, яким приписано досліджувані атрибути, охоплює декілька тематичних груп (збіжних в аналізованих мовах). Атрибут **легкий** містять прототипи об’єктів, пов’язаних з повітряною сферою (власне *повітря, вітерець, дим, туман, хмарка*); об’єктів, які літають (*птаха, метелик*); тих, що можуть бути підняті в повітря (*пух, пір’я, лист*); атрибут **важкий** містять субконцепти концептів Камінь (власне *камінь, жорна, мури* тощо) та Метал (*олово, ртуть, чавун, залізо*). Окрім того, таким прототипом певного атрибуту часто виступають міфологічні істоти *чорт, диявол* тощо, яким мовні картини світу приписують різноманітні негативні атрибути і які можна вжити для гіперболізованого вираження будь-якої ознаки.

Список літератури

1. Воркачев С. Г., Кусов Г. В. Концепт ‘оскорбление’ и его этимологическая память // Теоретическая и прикладная лингвистика. Язык и социальная среда. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. – Вып. 2. – С. 90-102.
2. Гак В. Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. Контрастивная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989. – Вып. 25. – С. 5-17.
3. Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). – М.: Наука, 1965. – 246 с.
4. Інтегрована лексикографічна система “Словники України” / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 2001. – Версія 1.0.
5. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
6. Красавский Н. А. Русская и немецкая концептосферы эмоций (опыт лингвокультурологического анализа словарных статей) // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 113-119.
7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-415.
8. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 240 с.
9. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 5-91.
10. Російсько-український словник / Гол. ред. А. Е. Кримський. – К.: Червоний шлях, 1924. – Т. 1. – 290 с.; Т. 2. – 1056 с.; Т. 3. – 654 с.
11. Степанов Ю. С., Проскурин С. Г. Смена “культурных парадигм” и ее внутренние механизмы // Философия языка: в границах и вне границ. – Харьков: ОКО, 1993. – С. 13-36.
12. Юрчанка Г. Ф. І сяч і паліць (Устойливыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны). – Мн.: Навука і тэхніка, 1974. – 296 с.
13. Янкоўскі Ф. Беларуская фразеалогія. – <<http://jankouski.by.ru/stpradm.htm>>
14. Jakubowicz M. Motywacja semantyczna wybranych nazw wartości poszukiwania etymologiczne // Język w kręgu wartości / Pod redakcją J. Bartmińskiego. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003. – S. 171-185.
15. Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 242 p.
16. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago; London: The University of Chicago Press, 1990. – 614 p.

Левченко О.П.

17. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony.
– 2nd edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
– <www.linguistics.berkeley.edu/lingdept/Current/people/facpages/lakoffg.html.>
18. SJP – Słownik języka polskiego. – Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2003.
19. Toporow W.N. Ewolucja rosyjskiej samoświadomości trwa // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultur.
– Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000. – S. 11-24.

Поступила до редакції 28.02.2005 р